

Іван Романюк (Вінниця)

**ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНИХ ТА КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ В
УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ
(1950 – 60-ті роки)**

Поступ української історичної науки щораз більше вимагає прискіпливої уваги до джерельної бази будь-якого дослідження. Введення в науковий обіг нових масивів джерел, дозволяє по-новому підійти до висвітлення тих чи інших подій, більш об'єктивно оцінити ситуацію, що створилася у певний проміжок часу.

Особливе місце з посеред усього комплексу джерел, займають документи, що стосуються розвитку українського повоєнного села. У цьому контексті особливої уваги набувають комплекси джерел, що характеризують соціально-економічні і культурні процеси на селі в 1950-ті – середині 60-х рр.

Наша увага і зацікавленість історичними процесами того часу обумовлена цілим рядом обставин. По-перше, це самостійний, завершений період радянської історії. По-друге, саме в той час розпочалась еволюція радянського суспільства в бік демократії (хай мікроскопічної з точки зору сьогодення, але відчутної для сучасників). Тоді ж увійшли до наукового обігу і щоденної, буденної свідомості такі поняття як “хрущовські реформи”, “відлига” та інші, вектори, зміст, результати і наслідки яких продовжують викликати зацікавленість дослідників. По-третє, саме у ці роки відбувалось громадянське становлення тих самих шестидесятників, “дітей ХХ з’їзду”, які спробували пізніше продовжувати справу своєї юності. По-четверте, в цьому періоді, як у дзеркалі відбилися проблеми всієї радянської історії, такі, як проблема політичного лідерства, взаємозв’язок ідеології, політики і економіки, взаємовідносини в самій структурі влади, проведення реформ (задум – здійснення – підсумки). По-п’яте, існуюча сьогодні дистанція в часі дозволяє вивчати цей період з певним ступенем об’єктивності. Насамкінець, це був період, коли завершувались одні тенденції і напрямки суспільного розвитку, дозрівали, а після його завершення владно заговорили про себе інші.

Результатом зусиль в українському суспільстві (і не лише в українському) стала нова ситуація в історіографічному просторі (мова йде про радянську і пострадянську історичну науку). Стосовно теми даного дослідження, то її історіографія може бути поділеною на два етапи: 50-80 - ті роки ХХ ст. і 90-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.

Довгий час дослідники радянської історії діяли в обмеженому джерельному просторі, що в свою чергу було обумовлено політико-

ідеологічними факторами. Зміна ситуації в 1990-ті рр., насичення дослідницького середовища новими джерельними пластами для розвитку історичної науки привело до ігнорування частиною дослідників напрацювань своїх попередників. При ознайомленні із становищем справ у вітчизняному джерелознавстві стосовно радянського періоду протягом 50-х – кінця 80-х рр. деякі з них приходять до цілком певних висновків: вони переконані у тому, що праці радянських істориків, присвячені 50-60-м рр., писалися на основі суцільно неправдивої або урізаної, а іноді і сфальсифікованої джерельної бази. Отже, говорити про їх цінність не має сенсу. Лише в останній час на їхню думку із відкриттям цілих джерельних пластів стало можливим написання правдивої історії радянського періоду. Категоричність подібних суджень дозволяє засумніватись в їх об'єктивності. На наш погляд становище із джерелами за 50-60-ті роки радянської історії не слід розглядати так однозначно і прямолінійно. Нам ближче такий підхід, який виявляє генетичний зв'язок радянської і пострадянської історіографії, бо передбачає уважне і неупереджене ставлення до праць попередників.

Загальноприйнятим для радянського джерелознавства було визнання того факту, що сутність історичного джерела може бути зрозумілою лише на основі лєнінської теорії відображення, яка визначала провідну роль об'єктивної реальності у виникненні цього джерела. Тим самим підкреслювався реальний характер сучасних знань про минуле і реальна можливість пізнання історичної дійсності. Важливою рисою історичного джерела вважалась активна роль людини, творця даного джерела. Проблема точності й достовірності тісно пов'язувалась з партійністю, тому що вважалося, що класова позиція дослідника послаблює або посилює інформаційний заряд, закладений у джерелі. Такий підхід приводив істориків до крайнощів: або до обвинувачувального, або до апологетичного ставлення до джерел. Дослідники спілкувались із джерелами в односторонньому порядку, вели свого роду монолог, тоді як прочитання і осмислення змісту історичної інформації вимагало рівноправного діалогу вченого із джерелом. Нині для джерел радянського періоду історії наступив час нового прочитання і осмислення.

Джерельну базу даного дослідження складають: 1) документи і матеріали центральних і обласних державних архівів; 2) дані статистики; 3) опубліковані партійні і державні документи; 4) мемуари; 5) матеріали тогочасної періодики. Вони різні за формою, змістом, ступенем достовірності, бо формувались під впливом конкретних процесів, які відбувались у суспільстві. Проблеми їх достовірності і доступності була і залишається актуальною для вітчизняної історичної науки.

Варто зауважити, що в практичній діяльності навіть в роки “відлиги” дослідники керувались одностороннім некритичним підходом до сучасних для них партійно-державних документів. Не випадково при використанні джерел, які були доступні дослідникам, на перший план виходив описовий метод, коли події і факти викладались без достатньо критичного підходу до самого джерела. Однак уже в рамках першого періоду історіографії виявились прагнення до переосмислення ролі і значення історичних джерел.

Особливістю початкового періоду вивчення даної теми була наявність надто вузького кола джерел. Партійно-державні постанови і рішення були представлені далеко не в повному обсязі. У багатьох з них були пункти не для друку. Величезний пласт складали таємні документи, які торкались вироблення внутрішньополітичного курсу, розвитку економіки. У розпорядженні ж дослідників були статистичні збірники, матеріали періодичної преси.

Одним із головних джерел інформації для дослідників є матеріали, які зберігаються в архівних фондах. Найбільш повно представлені матеріали у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління (ЦДАВО України), які містять документи, що відповідають специфіці нашої роботи і дають змогу зробити спробу об’єктивно висвітлити соціально-економічні та культурні процеси в українському селі на тлі суперечливих та складних історичних подій 50-х - першої половини 60-х рр. Тут зосереджені документи Верховної Ради, уряду республіки, міністерств, відомств, громадських об’єднань тощо.

Вивчення документів Верховної Ради УРСР (Ф.1) дозволить простежити законотворчий процес в Україні стосовно формування політики щодо села, виявити ставлення різних гілок влади до сільського населення.

Певну цінність для розкриття реальної участі трудівників у діяльності представницьких органів влади, становлять звіти обласних рад про роботу органів місцевої влади громадських органів, склад постійно діючих органів місцевої влади тощо.

Різноманітний матеріал із досліджуваних проблем міститься у фонді Ради Міністрів (Ф.2). Інформативну цінність становлять насамперед річні звіти уряду та його підрозділів, листування з економічних питань. Сюди входять партійно-урядові та урядові рішення з конкретних питань стану сільськогосподарської галузі і села в цілому, звітність нижчестоящих структур про їх виконання, матеріали про діяльність виконавчих комітетів всіх рівнів у справі керівництва аграрним виробництвом. Науково-інформаційну цінність мають протоколи та стенограми засідань уряду, його постанови, накази, циркулярні листи, доповідні записки, статистико-економічні

звіти, в яких висвітлюються основні процеси, що відбувалися на селі та проблеми, які при цьому виникали.

Важливими для висвітлення теми є документи фонду Міністерства сільського господарства республіки (Ф.27). Наприклад, матеріали листування міністерства з вищестоящими органами влади з питань галузі, щорічні звіти МТС, РТС, штатні розклади, накази міністра, основні показники стану сільського господарства по областях, річні звіти і робочі таблиці до річних звітів міністерства, інформації, доповіді, протоколи технічних нарад МТС про результати виробничої діяльності. Значний інтерес становлять звіти обласних сільськогосподарських управлінь, списки колгоспів і МТС, стенограми нарад директорів трестів, основні показники роботи, народногосподарські плани по роках їх виконання.

У фонді Центрального статистичного управління (Ф.582) виявлені матеріали, що характеризують показники роботи колгоспів і радгоспів, підсумки їх господарської діяльності, зміни чисельності колгоспів, відомості статистичного управління про динаміку чисельності колгоспів, спеціалістів сільського господарства в досліджувані роки, основні показники господарської діяльності, зміни чисельності колгоспів в результаті укрупнення і розкрупнення, перетворення колгоспів у радгоспи. Інтерес становлять документи, що характеризують соціально-культурні процеси на селі. Причому переважна їх частина знаходилась під грифом "для службового користування". Вони не потрапляли до щорічників ЦСУ, і це залишались невідомими для загалу.

Матеріали, виявлені у фонді Міністерства виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів (Ф.4980), дають змогу розкрити проблему ставлення держави до колгоспного села. У фонді зберігаються документи про територіально-виробничі колгоспно-радгоспні управління, про керівництво сільськогосподарським виробництвом, положення про обласні комітети із сільського господарства. Всі ці та інші документи розкривають тенденції і позицію держави в цій справі. Також у фонді є значна кількість документів про заготівлю зернових, обов'язкові поставки зерна і продуктів тваринництва, звіти тощо.

При розгляді проблеми можна використати матеріали, виявлені у фонді Міністерства радгоспів УРСР (Ф.4860). Це постанови і розпорядження уряду і ЦК Компартії України, накази міністерства, інструктивні листи, протоколи засідань комісій, листи і скарги трудящих, документи про, організацію нових радгоспів, підсумки ревізії радгоспів, стенограми засідань колегії міністерства, річні звіти про господарську і фінансову діяльність.

У фондах Укрбанку (Ф.35), Укрсільгосптехніки (Ф.4655), Головного управління сільськогосподарського машинобудування (Ф.4834), Уккредгоспспецбуду (Ф.5126) виявлені і використані річні звіти про підготовку механізаторів для колгоспів, зведені статистичні звіти про чисельність і склад спеціалістів, листування з різними інстанціями у питаннях постачання сільськогосподарської техніки, звіти про потерпілих на селі від нещасних випадків тощо.

Важливу інформацію про соціально-культурні процеси на селі у досліджуваній період містять матеріали архівного фонду Міністерства освіти республіки (Ф.166), Міністерства охорони здоров'я (Ф.342), Міністерства культури (Ф.5116), Уповноваженого Ради у справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР (Ф.4648).

У фонді Міністерства освіти (Ф.166) зберігаються щорічні звіти обласних відділів освіти, документи про стан матеріально-технічного забезпечення освіти, про роботу дитячих дошкільних закладів на селі, шкіл-інтернатів, а також документи і матеріали, що висвітлюють діяльність апарату Міністерства освіти, його колегії, тож наявні документи всебічно висвітлюють становлення і трансформацію освітньої системи в УРСР загалом і на селі зокрема.

З фонду Міністерства охорони здоров'я (Ф.342) використаний матеріал, що містився в щорічних звітах регіональних галузевих управлінь про роботу лікувально-профілактичних закладів на селі, про наявність спеціалістів, стан профзахворювань сільських жителів та санітарно-гігієнічні умови їх праці. Тут зберігаються матеріали про стан охорони здоров'я на селі, дані про матеріальне становище сільських медичних закладів, річні звіти про діяльність лікарень в сільських райцентрах, стенограми республіканських і обласних нарад з питань покращення медичного обслуговування сільського населення, матеріали про мережу закладів охорони здоров'я на селі, в МТС і радгоспах, матеріали про диспансеризацію сільського населення, листування з обласними відділами охорони здоров'я про покращення медичного обслуговування сільського населення тощо.

У фонді Міністерства культури (Ф.5116) найбільший інтерес для дослідника можуть становити постанови колегії, звіти про підсумки роботи клубних установ на селі, стенограми республіканських нарад керівників сільських клубів, статистичні звіти, узагальнені довідки про роботу культурно-освітніх установ на селі, звіти про роботу, відомості про будівництво клубів у сільській місцевості за рахунок держави і на кошти колгоспів, листування з обласними відділами культури з питань роботи клубів на селі тощо.

У фонді Уповноваженого Ради у справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР (Ф.4648) виявлені і

використані інформаційні і доповідні записки Уповноваженого Ради про релігійну ситуацію на селі, про процеси і явища в релігійних організаціях. В ньому містяться також заяви і скарги віруючих про відкриття і закриття церковних приміщень на селі, відомості про кількість церковних і молитовних будинків та їх використання для культурно-господарських цілей по областях республіки, статистичні звіти про кількість православних церков і монастирів, довідки та інформації, заяви і скарги віруючих, спеціальні повідомлення про релігійні свята.

Значна кількість документів про господарювання на селі, умови життя та праці, суспільно-політичне життя, зберігаються у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Вони зосереджені головним чином у фонді ЦК Компартії України (Ф.1). Це насамперед протоколи засідань політбюро і секретаріату ЦК КП(б)У (з жовтня 1952 р. – Комуністичної партії України. – Авт.) та підготовлені матеріали до них, більшість яких донедавна зберігалась в так званих “окремих папках”. Власне, ці документи і визначають суть політики правлячої партії щодо села у досліджуваній період.

Джерелознавче та науково-пізнавальне значення мають протоколи засідань політбюро ЦК та матеріали до них, а також матеріали оргбюро, промови партійних керівників республіки. Інформативну цінність становлять відомості про основні показники господарської діяльності колгоспів, довідкові матеріали про становище в сільському господарстві, стенограми нарад із питань колгоспного і радгоспного будівництва, листи про порушення Статуту сільськогосподарської артілі, довідки про організаційно-господарське зміцнення колгоспів. Фонд містить матеріали критичного аналізу процесу укрупнення колгоспів, акти контрольно-ревізійної комісії господарської діяльності колгоспів, статистичні відомості вибіркового перепису населення, стенограми нарад тощо.

Конкретний фактичний матеріал, що значно збагатив джерельну базу дослідження, зберігається у фондах обласних архівів республіки.

Широка мережа архівних сховищ, створювала можливості для накопичення різноманітного матеріалу із вітчизняної історії 50-х – 60-х рр. У той же час всі ці та подібні установи перебували під жорстким політико-ідеологічним контролем, що дозволяло використовувати документи, які там зберігались, з метою, яку визначав політичний режим в країні. Під час “відлиги” відбулося лише деяке розширення доступу до архівних документів, яке, по суті, не змінювало загального становища, коли доступ до джерел, особливо із проблем “гарячої історії”, дозувався надто скупко і чітко відповідав загальній лінії на підкорення інтересів науки, інтересам партійно-державного курсу. В той же час слід мати на увазі, що написання робіт з соціально-економічної і культурної проблематики базувалось на достатньо повній з точки зору тих

можливостей джерельній базі. У значній кількості праць, присвячених даній проблематиці, вводився в науковий обіг цінний документальний матеріал, який відображав, як правило, одну, але не важливу сторону реальності – будівничу роботу в економіці, яка проходила в 50-60-ті рр., зміни в соціальній структурі радянського суспільства. Такі академічні видання, як “Історія селянства УРСР”, “Історія народного господарства УРСР” і ряд інших, створювались на солідній для тієї історіографічної ситуації архівній базі.

Наступна група джерел, це література радянської державної статистики. Вона є вираженням узагальнюючих цифрових показників, які характеризують соціально-економічний, демографічний та культурний потенціал країни або окремих її регіонів.

З 1956 р. у зв'язку з наступною ліквідацією промислових міністерств і створення Рад народного господарства (раднаргоспів) основні розробки звітності, які до цього велись міністерствами, почали активно виконуватись органами ЦСУ СРСР і союзних республік. Відомчу статистику тепер складали лише зведення, які в цей період надавали статистичну звітність лише по окремих підприємствах, установах і організаціях. Саме в 50-ті рр. поновились публікації статистичних матеріалів і повідомлення ЦСУ про підсумки виконання народногосподарських планів¹.

Частину джерел дослідження становитимуть статистичні збірники, які характеризують сільське господарство. В них розміщено показники соціально-економічного і культурного розвитку українського села, простежується його динаміка та питома вага в економічному розвитку УРСР².

У 50-ті рр. відновились видання галузевих статистичних збірників, присвячених конкретно вивченню економіки колгоспів, радгоспів, стану освіти, охорони здоров'я, соціальним і культурним процесам на селі³. При їх аналізі помітна тенденція до зменшення позицій, які б дозволяли дослідникам максимально повно відстежувати динаміку соціально-економічних і культурних процесів на селі.

Для вивчення досліджуваної проблеми потрібно використати також ювілейні статистичні збірники, опубліковані впродовж 60-80-х рр. Правда, слід зазначити, що в них публікувались ретельно відібрані цифрові дані, які повинні були створити картину поступального динамічного розвитку країни під мудрим керівництвом Комуністичної партії і радянського уряду.

Важливим джерелом при написанні праць стають щорічники “Народне господарство Української РСР”⁴ і “Народне господарство СРСР”⁵. У них виділені спеціальні розділи з даними про сільське господарство в цілому, про колгоспи і радгоспи, наслідки господарювання в основних напрямках, про матеріальний і духовний

стан села. Статистичні матеріали в них були, як правило, вибірковими і прикрашували дійсний стан справ у країні. В угоду державній політиці вміщені статистичні матеріали були в основному позитивного характеру, негативні аспекти процесів не відображались, а нерідко і замовчувались. Тому наведені матеріали мали іноді суперечливий характер, нерідко завуальовували об'єктивну реальність.

Аналіз вище перерахованих джерел свідчить про переваги наукового підходу при звертанні до доступних для дослідників радянської історії 50-х-60-х рр. джерел. Очевидно, також, що саме коло цих статистичних збірників є достатньо обмеженим з позиції сучасного стану історіографії, але в той же час дозволяє здійснювати поступальний рух у дослідженні цілого ряду аспектів соціально-економічних і культурних процесів.

Значну роль у вивченні соціально-економічних процесів і культурно-освітньої сфери села мають збірники документів і матеріалів⁶. Тут дослідник знайде різноманітні офіційні матеріали союзного, республіканського та регіонального характеру, які ілюструють деякі сторони життя і побуту сільських мешканців. Разом з тим тоталітарна система з її жорсткими ідеологічними рамками унеможлиблювала відбір об'єктивних узагальнюючих документів, як б правдиво висвітлювали становище на селі.

При висвітленні процесів, які відбувались в українському селі у 1950-ті – першій половині 60-х рр., автори використовують партійні і державні документи тієї епохи – стенографічні звіти партійних з'їздів ЦК КПРС⁷ і матеріали з'їздів Компартії України⁸. Вони дозволяють дослідникам відтворити процес вироблення теорії і політики партії, розглянути хід її організаторської діяльності щодо розвитку сільського господарства. Використання цих документів в минулому носило односторонній характер. Їх багато цитували, коментували, але не піддавали критиці як історичне джерело.

Проаналізувавши рішення і зміст матеріалів партійних з'їздів досліджуваного періоду, можна відмітити ряд важливих моментів. По-перше, вони базувались на визнанні правильності і перспективності існуючої в країні політико-економічної моделі, яка характеризувалась як соціалістична. По-друге, на з'їздах вирішувались важливі стратегічні і тактичні проблеми радянської економіки, – головною з яких все ж залишалось сільське господарство. По-третє, їх рішення носили одночасно новаторський і догматичний характер. По-четверте, будучи за формою демократичними органами, з'їзди замість дискусійного обговорення проблем і пошуків їх вирішення, фактично займались легітимізацією курсу, виробленого в надрах партійно-державного бюрократичного апарату. Однак навряд чи можна погодитись із

поширеною нині недооцінкою партійних рішень, або із замовчуванням тієї ролі, яка належала партійним з'їздам у СРСР і в УРСР.

У сучасних умовах, коли ієрархія історіографічних цінностей і відповідно джерел суттєво змінилась, по-новому розглядаються можливості для історіографічних досліджень, які представляють різноманітні види джерел із радянського періоду історії. Враховувати потрібно і те, що в роки "відлиги" саме з'їзди і пленуми ЦК стали відігравати значну роль як у виробленні політичної лінії, так і в особистій боротьбі за владу в середині вищого номенклатурного кола.

Важливим історичним джерелом, без аналізу якого неможливо сформулювати адекватне історичним реаліям уявлення про становище села у післясталінське десятиріччя, є третя програма КПРС⁹. На наш погляд цей документ у вітчизняній історіографії початку 60-90-х рр. не мав об'єктивної оцінки, як історичне джерело. Поява програми була викликана цілим рядом обставин – намаганням теоретично обґрунтувати існуючі в світі і країні реалії, а також співставити їх з марксистсько-ленінською доктриною поставленої перед суспільством мети і дати інструмент для її досягнення. В другій частині програми значне місце відводилось розвитку сільського господарства і соціальних відносин на селі. У ній визначались і завдання партії в сфері піднесення матеріального добробуту села, його культури, освіти. Програма відображала рівень свідомості політичної еліти в особі вищого партійно-державного керівництва. Вона не могла відтворити в повній мірі об'єктивні, істинні реалії того часу.

Наступна група джерел представлена широким колом документів партійно-державного апарату управління країною. По-перше, це матеріали сесій Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР, офіційні партійні і державні документи, тобто матеріали вищих органів влади і управління: протоколи засідань партійних і державних органів різного рівня, стенограми пленумів, конференцій, нарад і засідань, різноманітні звіти, доповідні записки, довідки, повідомлення тощо. На їх основі дослідники реконструюють механізми функціонування влади і способи прийняття ключових політичних рішень. По-друге, це законодавчі та нормативні акти з аграрно-селянського питання. У 50-60-х рр. закони приймалися на сесіях Верховної Ради СРСР та відповідних законодавчих органів республіки. Законодавчо-нормативний характер носили також спільні постанови ЦК КПРС і Верховної Ради СРСР.

Значна кількість подібних постанов з аграрно-селянського питання була прийнята і в Україні. Вони публікувались у необхідних з точки зору влади пропорціях, про що свідчать такі видання, як багатотомна "КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК"¹⁰, "Комуністична партія України в резолюціях і

рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК¹¹, “Рішення партії і уряду із господарських питань¹², а також інші окремі видання. В них публікувались ретельно відібрані документи і витяги із партійно-державних постанов, які були покликані створити картину динамічного розвитку країни під керівництвом партії і радянського уряду. В такому вигляді публікації “очищених” стенограм з'їздів, пленумів не становили небезпеки для влади.

Останнім часом у дослідників з'явилась можливість порівняти правлені стенограми пленумів ЦК з їх оригіналами, адже в офіційних варіантах були відсутні багато деталей, які мали місце у виступах лідерів партії і держави. Документи, які входять до даної групи, дають можливість відтворити механізм здійснення керівництв економікою, соціально-культурними та іншими сферами життя країни, основу якого складала впевненість у всесильності директивних методів.

Якщо документи партійних з'їздів викликають зацікавленість з точки зору діючих механізмів, які створювали бачення одностайності у стратегічних питаннях, то документи Верховної Ради, уряду, партійних пленумів відображали етапи і переломні моменти в політичній боротьбі всередині партійно-державного апарату.

Важливим видом джерел є виступи керівників партії і радянської держави в досліджуваній період. Широке поле для аналізу сучасним дослідникам дають видані в 50-60-і роки праці Г.М.Маленкова¹³, М.Хрущова¹⁴, аналіз яких на той час природньо носив компліментарний і поверховий характер.

Історикам ще належить провести джерелознавчий аналіз даного виду джерел, порівняти тексти виступів М.Хрущова, опубліковані у періодичній пресі і ті, які увійшли потім до офіційних видань. На цьому шляху дослідників ще чекають цікаві знахідки. “Потік свідомості” тодішнього радянського лідера М.Хрущова, який можна віднайти в його великих, розлогих виступах, промовах, інколи оголював важливі проблеми і больові місця життя країни. Особливо це стосувалось сільського господарства, до якого в Микита Сергійовича, за його словами “була якась слабкість”¹⁵.

Сьогодні можна констатувати, що аналіз та історіографічна оцінка бурхливої, багатогранної діяльності М.Хрущова набула в останні роки досить широкого розмаху. Ця проблема та сама одіозна особистість реформатора стали об'єктом достатньо глибокої уваги – суспільствознавців, літераторів, публіцистів. Між тим, ще зовсім недавно у вітчизняній історіографії існував відчутний вакуум досліджень практично всього кола проблем, присвячених будь-яким сторонам державно-політичної діяльності М.Хрущова, в тому числі періоду безпосередньо пов'язаного з Україною.

Значний інтерес для розуміння процесів які проходили на селі в досліджуваній період становлять виступи і промови керівників компартії України: Л.Г.Мельникова¹⁶, О.І.Кириченка¹⁷, М.В.Підгорного¹⁸, П.Ю.Шелеста¹⁹. Вони дозволяють окреслити коло постійних проблем, які доводилось вирішувати, а також мозаїку настроїв, інтересів різних верств суспільства. Знайомство з даним видом джерел дозволяє зробити висновок про те, що багато наболілих проблем суспільства залишались невирішеними в республіці, а особливо в сфері сільського господарства і його культурно-освітньої сфери.

Серед публікацій із досліджуваної тематики окреме місце займає мемуарна література, яка вперше почала з'являтися по гарячих слідах тих подій. Особливо популярним цей жанр став на другому історіографічному етапі, коли багато із діючих особистостей тієї епохи намагались залишити про себе слід в історії, пропонуючи своє трактування подій, які відбувались у країні.

Мемуарний бум був викликаний кількома причинами. По-перше, в умовах безпрецедентної комерціалізації, яку переживає наше суспільство останнім часом, мемуари стали непоганим товаром. По-друге, наявним є зараз соціальне і політичне замовлення. По-третє, запрацювало бажання виговоритись, висловитись, або частково реалізувати свої амбіції. У вирі мемуарної літератури слід відмітити певні групи. До першої з них слід віднести спогади вищого партійно-державного керівництва країни і республіки: М.Хрущова²⁰, А.І.Мікояна²¹, Л.М.Кагановича²², П.Ю.Шелеста²³, А.А.Громика²⁴ та інших. До другої – це спогади виконавців високого державного рівня: Ф.М.Бурлацького, Г.Арбатова²⁵. До третьої – спогади вчених, громадських діячів, господарських керівників, істориків, дипломатів: М.Б.Айбакова, А.Ф.Добриніна, Ю.В.Дубініна, О.Г.Зверева, О.А.Гриневського, Ю.А.Полякова²⁶. Мемуари сучасних політичних діячів, в яких даються оцінки розглянутого нами періоду радянської історії: Є.А.Гайдара, М.С.Горбачова, М.І.Рижкова²⁷.

Наступна група спогадів – це мемуари дітей лідерів партії і держави: С.І.Аллілуєвої, М.Хрущова, С.А.Мікояна, А.А.Громика, А.Г.Маленкова, Л.Ігнатова²⁸ тощо. Ще одну групу джерел складають невеликі за обсягом праці відомих керівників колгоспів і радгоспів: Г.Є.Буркацької, Ф.І.Дубковицького, М.О.Посмітного, П.О.Желюка, В.М.Кавуна²⁹ та інших організаторів колгоспного руху, в яких розповідається про форми і методи їх трудової діяльності. При цьому акценти зосереджуються на важливості утвердження виробничої та виконавчої дисципліни на основі авторитету керівників. У них вказується на другорядну роль спеціалістів, які, мовляв, повинні лише забезпечувати виконання рішень партійних органів та вказівок керівників господарств.

Мемуари відображають лише сюжети нашої теми, вони містять всі сильні і слабкі сторони, які притаманні даному виду джерел. З одного боку, вони сприяють формуванню більш об'єктивних уявлень про владу і проблеми вироблення і реалізації внутрішньої політики СРСР і УРСР у досліджуванні роки, висвітлюють психологію учасників тих подій, розкривають деякі сторони дійсності, які раніше або не цікавили істориків, або були їм невідомі. З другого, багато чого залишається незрозумілим, зокрема, якими ще джерелами, крім своєї пам'яті, користувались автори спогадів. Змінювалась політична кон'юнктура, змінювались і свідчення очевидців тих подій, змінювались і соціально-політична позиція авторів.

Завершуючи аналіз джерел, не можна не зупинитися на проблемі спогадів М.Хрущова. У 1999р. в Росії з'явився друком найбільш повний варіант спогадів – чотири томник “Время, люди, власть”³⁰. Інформаційно – видавнича компанія “Московские новости” забезпечила винятково високий поліграфічний рівень цього колосального видання загальним обсягом 3126 стор. Однак науково-інформаційна цінність праці невисока. Позначалися обставини, в яких М.Хрущов створив свою останню працю: неможливість користуватися документами і літературою, диктування по пам'яті на магнітофон. На історичній значущості мемуарів позначився й порівняно низький рівень освіченості цієї непересічної і масштабної людини. Українська проблематика в розділах мемуарів, що відноситься до перебування на посаді першого секретаря ЦК КПРС, незначна. Разом з тим, вражає чесність мемуариста, який на схилі життя зробив спробу розібратися у подіях, до яких був причетний. Тому спогади М.Хрущова залишаються цінним джерелом для дослідження вітчизняної історії. Хоча дослідникам належить провести детальний джерельний аналіз, осмислити різні трактування події, які запропонував автор, а також ввести до наукового обігу історичний матеріал, який в них міститься.

Наявність широкого спектру мемуарної літератури дозволяє побачити нові грані, висвітлити з різних сторін багато нових сторінок історії українського села. Природньо, що для дослідника ставлення до викладених у спогадах суджень і фактів повинно бути достатньо критичним. Слід пам'ятати, що людська пам'ять володіє лише вибірковою можливістю адекватно оцінювати минуле. Однак суб'єктивізм авторів спогадів слід визнати не лише їх слабкою, а й сильною стороною. Завдяки авторському відчуттю учасників і сучасників подій, з'являється можливість сучасному досліднику і читачу відчувати духовну атмосферу минулої епохи, а також відбиток, який вона наклала на пам'ять мемуариста.

Наукове використання спогадів є непростю проблемою. Особливістю авторів із номенклатурного кола є не лише свого роду

ностальгія за минулим, але і намагання запропонувати свої концепції, які не завжди наближались до історичної реальності. Такі твори не можуть претендувати на всебічний науковий аналіз явищ і подій: автори пропонують особистий погляд на політичні процеси, діяльність владних інституцій, окремих політиків тощо. Однак особлива цінність таких книг полягає в тому, що їх автори були безпосередніми свідками функціонування “політичної кухні”, яку сучасному досліднику побачити практично неможливо.

Джерельну базу дослідження також становлять матеріали друкованих періодичних видань. На шпальтах газет нерідко друкувались листи, скарги селян на негаразди свого життя та побуту. Тут нерідко без прикрас, подано панораму реалій сільського способу буття, які, як правило, офіційна пропаганда оголошувала “нетиповими”.

Значний та різноманітний науковий матеріал про соціально-економічні та культурні процеси на селі містяться в “Українському історичному журналі”, який бере свій початок з 1957 р. При розгляді проблеми духовного життя та соціально-культурного становища в українському селі використовувались публікації в журналах культурно-аналітичного спрямування: “Культосвітня робота” (з 1954 р. – “Соціалістична культура”), “Радянська школа”, “Культпросветработа”, “Народное образование” тощо.

При цьому слід враховувати, що у 50-80-х рр. вони видавались в умовах однопартійної системи, а у 90-х видаються в суспільстві, де утверджується економічна, політична та ідеологічна багатоманітність.

Отже, аналіз перелічених джерел про соціально-економічні і культурні процеси на селі свідчить, що вони є цілком достовірними, і достатніми для розкриття теми.

Підводячи підсумки розгляду проблеми джерельної бази дослідження, слід зазначити, що джерела створені у розглядуваний нами період радянської історії, відзначались цілим рядом особливостей. По-перше, вони служили реалізації конкретних завдань у галузі “комуністичного будівництва”. По-друге, їх творці перебували в атмосфері, яка вимагала здійснення достатньо яскраво вираженої мети. По-третє, ці документи відображали стан суспільної свідомості в частині уявлень про шляхи суспільного розвитку.

На ситуацію з формуванням джерельної бази позитивний вплив зробила “відлига”. Розвиток архівної мережі, удосконалення принципів і розширення кола документів, які підлягали довгому зберіганню, інтенсифікація роботи статистичних служб, початок соціологічних досліджень та іншої зміни спонукали нарощуванню такого “культурного шару”, який став основою для формування більш об’єктивних знань про 1950-ті – першу половину 60-х рр. Разом з тим, тоді ж було знищено значну частину важливих документів, щодо

діяльності вищих органів партійно-державної влади та їх керівників. Суворий режим таємничості дозволяв дослідникам використовувати лише частину із загального масиву джерел.

Осмилення доступності останнім часом цілих комплексів документів є непростим завданням для сучасних дослідників. Однією із необхідних умов є їх обмеження введення, поряд із традиційними для радянської історіографії джерелами, в тканину нових концепцій і підходів. Науковий аналіз історичних документів, включаючи їх аргументовану критику, діалоговий метод роботи з ними, дотримання принципу історизму і наукової об'єктивності - ці перевірені інструменти наукового пізнання, як і їх вивірене використання, є необхідною умовою продуктивності наступних досліджень радянського в тому числі сталінського і післясталінського періоду вітчизняної історії.

Комплекс документів, доступних дослідникам, дозволяє розробляти різні проблеми економічного, соціального і культурного розвитку країни. Об'єктивне використання архівних можливостей сучасним дослідником є однією із важливих проблем при вивченні історії хрущовського періоду. Все це дозволяє в рамках системного підходу відмовитись від абсолютизації окремих, суперечливих одна одній концепцій і створити поглиблене уявлення про історію радянського села.

Важливо звернути також увагу на необхідність створення і зберігання джерел по буденній історії в умовах, коли мільйони наших співвітчизників несуть у своїй пам'яті безцінні свідчення і оцінки подій, які відбувалися у 50-ті – 60-і рр. ХХ ст.

У вітчизняній історіографії при виборі і публікації історичних матеріалів, у тому числі і з теми даного дослідження, реалізовувався підхід, коли джерела формували певні стереотипи відповідно до концептуальних уявлень у часі їх публікації. Це стосувалося і процесів в українському селі в 50 – 60-ті рр. Опубліковані джерела лише підтверджували вже теоретично створені концепції і схеми (теорія розвинутого соціалізму) тощо.

У пострадянській історіографії публікація джерел із радянського періоду історії в значній мірі носить характер викиду історичного негативу, що також переслідує перш за все мету пояснення, а не розуміння документів. Дані обставини необхідно враховувати дослідникам, тим більше, що в умовах концептуального плюралізму знову існує спокуса суб'єктивної інтерпретації джерел у залежності від теорії історичного процесу, якої дотримуються історики.

Сучасний стан джерельної бази можна визначити як достатньо репрезентативний для об'єктивного наукового дослідження. Хоча, без сумніву, з'явилося ще багато нових документів, які зможуть дати нове розуміння ряду ключових моментів політичної, економічної і соціально-культурної історії українського села 50-х – першої половини 60-х рр.

Тим не менш, доступний нині комплекс документів, які зберігаються в центральних і місцевих архівах дозволяє не лише достатньо детально реконструювати, але й об'єктивно інтерпретувати цей період історії українського села. Більше того, чекати принципових змін концептуальної і фактичної основи даного періоду радянської історіографії найближчим часом не доводиться. Отже, необхідно використовуючи весь доступний корпус джерел продовжували вести роботу по відтворенню об'єктивної, вільної від чергової кон'юнктурної хвилі історії дохрущовського і хрущовського періоду.

Переосмислення існуючої творчої спадщини дослідниками різних шкіл і напрямків, введення до наукового обігу нового джерельного матеріалу сприяє всеохоплюючому аналізу історичних процесів.

---

¹ Радянська Україна в цифрах. Статист. збірник. – К., 1960; Україна РСР в цифрах. Стат. довідник. – К., 1962.

² Сільське господарство Української РСР. Статист. збірник. – К., 1969; Колгоспи української РСР в цифрах. – К., 1969; Радгоспи УРСР в цифрах. Статист. збірник. – К., 1973.

³ Народна освіта, наука і культура в УРСР. Стат. збірник. – К., 1973; Культурное строительство СССР. Стат. сборник. – М., 1956; Досягнення Радянської України за 40 років. Стат. збірник. – К., 1957.

⁴ Народне господарство Української РСР в 1957–1966 рр. – К., 1957–1967.

⁵ Народное хозяйство СССР в 1960-1965 гг. – М., 1961–1966.

⁶ Збірник найважливіших рішень по сільському господарству. – К., 1959; Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917–1967 рр. Збірник документів і матеріалів у 3-х т. – К., 1970–1976; Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів у 2-х т. – Т.2. (червень 1941–1960 рр.) – К., 1961.

⁷ XX–XXIII съезд КПСС. Стенографические отчёты. – М., 1956–1966; Матеріали XXII–XXIII з'їздів КПРС. – К., 1962, 1966.

⁸ XVII–XXIII з'їздів Комуністичної партії України. – К., 1953–1966.

⁹ Програма Комуністичної партії радянського союзу. Прийнята XXII з'їздом КПРС. – К., 1961.

¹⁰ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.6-8. – К., 1980–1981.

¹¹ Комуністична партія України в резолюціях рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В двох томах. – Т.2. (1941–1976). – К., 1977.

¹² Решение партии и правительства по хозяйственным вопросам. В 5-ти т. 1917–1967 гг. Сборник документов за 50 лет. – Т.3-5. – М., 1968.

¹³ Маленков Г.М. Отчётный доклад XIX съезда партии 5 октября 1952 г. – М., 1952.

- ¹⁴ Хрущов М.С. Будівництво комунізму в СРСР і розвиток сільського господарства Промова і документи. У 7 т. – К., 1963–1964.
- ¹⁵ Хрущов Н.С. Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства в 5-ти т. – Т.2. – М., 1962. – С.280.
- ¹⁶ Мельников Л.Г. организационно-хозяйственное укрепление колхозов // Правда. – 1950. – 14 декабря.
- ¹⁷ Кириченко О.І. Промова на XX з'їзді КПРС. 15 лютого 1956 р. – К., 1956.
- ¹⁸ Подгорный Н.В. Речь на Внеочередном XIX съезде КПСС. 28 января 1959 г. – М., 1959.
- ¹⁹ Шелест П.Ю. Ідеї Леніна перемагають / Доповідні статті за період 1964–1970 рр. – К., 1971.
- ²⁰ Хрущёв Н.С. Воспоминания. – М., 1997.
- ²¹ Микоян А.И. Так было. – М., 1999.
- ²² Каганович Л.М. Памятные записки. – М., 1996.
- ²³ Шелест А.Е. Да не судимы будете. Дневник, записки, воспоминания члена Политбюро ЦК КПРС. – М., 1995.
- ²⁴ Громыко А.А. Памятное. Кн.1-2. – М., 1990.
- ²⁵ Бурлацкий Ф.М. Вожди и советники. – М., 1990; Арбатов Г.А. Затянувшееся выздоровление (1953–1989). Свидетельство современника. – М., 1991.
- ²⁶ Байбаков Н.К. Сорок лет в правительстве. – М., 1993; Гриневский О.А. Тысячи и один день Никиты Сергеевича. – М., 1998; Добрынин А.Ф. Сугубо доверительно. – М., 1996; Зверев А.Г. Записки министра. – М., 1973; Поляков Ю.А. Наше непредсказуемое прошлое. – М., 1995.
- ²⁷ Гайдар Е.А. Дни поражений и побед. – М., 1996; Горбачов М.С. Жизнь и реформы. – В 2-х кн. – М., 1995; Рыжков Н.И. Десять лет великих потрясений. – М., 1995.
- ²⁸ Аллилуев С.Й. Двадцать писем к другу. – М., 1989; Хрущов С.Н. Пенсионер союзного значения. – М., 1991; Маленков А.Г. О моем отце Георгии Маленкове. – М., 1992.
- ²⁹ Буркацька Г.Э. Як ми виконуємо головне завдання в сільському господарстві. – К., 1953; Дубковецький Ф.І. Здрастуй завтра. – К., 1960; Желюк П.О., Блажевський В.К. Система ведення господарства в к-пі ім. Суворова (Тульчинського району). –Вінниця.,1961; Кавун В.М. Наш цукровий Донбас. – Одеса, 1972; Посмітний М.О. Торжество Серпа і Молота. – К., 1967.
- ³⁰ Хрущев Н.С. Время. Люди. Власть. Воспоминания. В 4 кн. – Кн.1. – М., 1999.